

Zadanie publiczne pn. II Konferencja naukowa „Trwanie pod obcą władzą – wojna i ludzie. Mazowsze Północno-Wschodnie w okresie zaborów” dofinansowana ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Dr Krzysztof Augustyniak

Wpływ powstania listopadowego na demografię Mazowsza Północno-Wschodniego

W swoim referacie poruszę kwestię wpływu powstania listopadowego na demografię Mazowsza Północno-Wschodniego ze szczególnym uwzględnieniem obwodu ostrołęckiego. Nie jest tajemnicą, że wojna wiąże się ze stratami materialnymi, a przede wszystkim ludzkimi, i to wynikającymi z różnych czynników: działań zbrojnych, wypadków, strat marszowych, a także – a może przede wszystkim – chorób.

W przypadku powstania listopadowego, prócz strat wynikających z poboru i działań wojennych na pierwsze miejsce wysuwają się straty związane z przywleczoną przez wojska rosyjskie na tereny Królestwa Polskiego epidemią cholery.

Najpierw, aby ukazać materiał porównawczy przedstawię dane statystyczne dotyczące województwa płockiego:

Tabela 1. Ludność województwa płockiego w latach 1830–1831.

Obwód	Rok 1830			Rok 1831		
	Mężczyźni	Kobiety	Razem	Mężczyźni	Kobiety	Razem
Przasnyski	37 315	36 328	73 643	34 923	34 422	69 345
Ostrołęcki	38 003	37 100	75 103	35 873	35 415	71 288
Pułtuski	41 959	39 714	81 673	38 290	37 400	75 690

Mławski	39 658	39 438	79 096	36 545	36 593	73 138
Lipnowski	44 923	46 357	91 280	39 287	41 824	81 111
Płocki	43 805	42 667	86 472	39 836	40 424	80 260
Razem	245 663	241 604	487 267	224 754	226 078	450 832

Źródło: AGAD, AZ, rkps 98, Tabele statystyczne dotyczące liczby ludności w Królestwie Polskim, jej przyrostu, ubytku, płci, wyznań w latach 1830–1840, 1842, k. 1.

Jak wynika z materiałów zgromadzonych w AGAD w Zespole Archiwum Zamoyskich (dalej – AZ) przytoczonych w Tabeli 37.¹, województwo płockie w wyniku powstania listopadowego utraciło 36 465 mieszkańców. Jest to zatem spadek o niemal 7,5 proc. Zjawisko to nie rozkładało się jednak równomiernie pod względem płci. Ubyło 20 909 mężczyzn, co stanowiło 8,5 proc. przedwojennej populacji, natomiast w przypadku kobiet śmierć dotknęła 15 526, co stanowiło 6,4 proc. populacji kobiecej z 1830 r. Wydaje się, że za tak znaczny ubytek ludności odpowiadają z jednej strony działania wojenne (stąd większa liczba zgonów męskich), z drugiej zaś – znaczne żniwo zebrała epidemia cholery, przywleczonej na tereny Królestwa Polskiego przez armię rosyjską². Województwo płockie potrzebowało kilku lat, by odrobić starty ludzkie spowodowane powstaniem listopadowym. Dopiero w roku 1836 liczyło ono 489 601 osób.

Tabela 3. Ludność żydowska województwa płockiego w latach 1830–1831.

Obwód	Rok 1830			Rok 1831		
	Mężczyźni	Kobiety	Razem	Mężczyźni	Kobiety	Razem
Przasnyski	3195	3120	6315	2933	2855	5788
Ostrołęcki	3441	3406	6847	3321	3420	6741
Pułtuski	6368	5653	12 021	5734	5429	11173
Mławski	3407	3607	7014	3235	3422	6657

¹ Dane te nieznacznie różnią się od przytoczonych w rozdziale 1., lecz różnice te nie przekraczają 0,3 proc., zatem pozwolą uchwycić pewne zjawiska. Wydaje się, że informacje dotyczące przedpowstaniowej populacji – mimo że w tabeli będącej źródłem danych określone są jako „rok 1830” – pochodzą raczej z końca 1828 r. lub pierwszej połowy 1829 r.

² AGAD, AZ, rkps 98, k. 1.

Lipnowski	2839	2656	5495	2413	2472	4885
Płocki	4869	4459	9828	4929	4804	9733
Razem	24 119	23 401	47 520	22 565	22 412	44 977

Źródło: AGAD, AZ, rkps 98, Tabele statystyczne dotyczące liczby ludności w Królestwie Polskim, jej przyrostu, ubytku, płci, wyznań w latach 1830–1840, 1842, k. 1.

W przypadku ludności żydowskiej województwa płockiego spadek ludności wyniósł 2543 osoby. Był to ubytek równy 5,4 proc. przedpowstaniowej populacji. Niższy niż ogólny wskaźnik ubytku populacji spowodowany był w pewnym stopniu mniejszym udziałem ludności żydowskiej w walkach powstańczych.

Tabela 2. Ludność chrześcijańska województwa płockiego w latach 1830–1831.

Obwód	Rok 1830			Rok 1831		
	Mężczyźni	Kobiety	Razem	Mężczyźni	Kobiety	Razem
Przasnyski	34 120	33 208	67 328	31 990	31 567	63 557
Ostrołęcki	34 562	33 694	68 256	32 552	31 995	64 547
Pułtuski	35 591	34 061	69 652	32 556	31 961	64 517
Mławski	36 251	35 831	72 082	33 310	33 171	66 481
Lipnowski	42 084	43 701	85 785	36 874	39 352	76 226
Płocki	38 946	37 698	76 644	34 907	35 620	70 527
Razem	221 554	218 193	439 747	202 189	203 666	405 855

Źródło: AGAD, AZ, rkps 98, Tabele statystyczne dotyczące liczby ludności w Królestwie Polskim, jej przyrostu, ubytku, płci, wyznań w latach 1830–1840, 1842, k. 1.

Według przytoczonych danych ludność chrześcijańska województwa płockiego zmniejszyła się o 33 892, co stanowiło 7,7 proc. przedpowstaniowej populacji. Wydaje się, że wyższy procentowy stosunek ludności chrześcijańskiej w przytoczonej statystyce wiązać należy w znacznym stopniu ze służbą męskiej części tej grupy w wojsku powstańczym. Przypuszczać można także, że zarówno w przypadku ludności chrześcijańskiej, jak i żydowskiej istotnym czynnikiem powodującym spadek populacji była epidemia cholery.

Jak wynika z materiałów zgromadzonych w AGAD w Zespole Archiwum Zamoyskich (dalej – AZ) przytoczonych w Tabeli 55, cztery omawiane obwody w wyniku powstania listopadowego utraciły 22 003 mieszkańców. Jest to zatem spadek o niemal 5,9 proc. Zjawisko to nie rozkładało się jednak równomiernie pod względem płci. Śmierć poniosło 12 352 mężczyzn, co stanowiło ponad 6,5 proc. przedwojennej populacji, natomiast w przypadku kobiet liczba zmniejszyła się o 9651 z nich, co wynosiło 5,3 proc. populacji tej grupy z 1830 r. Za tak znaczny ubytek ludności odpowiadają z jednej strony działania wojenne (stąd większa liczba zgonów męskich), z drugiej zaś – o czym nie należy zapominać – swoje żniwo zebrała epidemia cholery, przywleczona na tereny Królestwa Polskiego przez armię rosyjską. W przypadku poszczególnych obwodów straty w liczbach bezwzględnych kształtowały się następująco: przasnyski – 4298, ostrołęcki – 3815, pułtuski – 5983, łomżyński – 7907. W ujęciu procentowym w podziale na obwody powyższe liczby prezentują się następująco: przasnyski – 5,8 proc., ostrołęcki – 5,1 proc., pułtuski – 7,3 proc., łomżyński – 5,6 proc. Jak wynika z przytoczonych danych, największe straty w liczbach bezwzględnych poniósł obwód łomżyński, lecz posiadał on znacznie większą liczbę ludności niż pozostałe trzy omówione obwody. Natomiast pod względem stosunku strat do przedpowstaniowej populacji najbardziej ucierpiał obwód pułtuski, który utracił aż 7,3 proc. mieszkańców. Wszystkie cztery obwody potrzebowały kilku lat, by odbudować ubytki populacyjne spowodowane powstaniem listopadowym. Większa część z nich w 1835 r. wykazywała już nieznacznie większą liczbę ludności niż w roku 1830. Jedynie obwód ostrołęcki zanotował taki wzrost dopiero w 1836 r. W przypadku ludności żydowskiej na badanym terenie spadek wyniósł 2773 osoby. Był to ubytek równy 6,6 proc. przedpowstaniowej populacji. A zatem minimalnie wyższy niż ogólny wskaźnik ubytku populacji przytaczany powyżej. Taki stan rzeczy spowodowany był być może tym, że społeczność tę mocniej dotknęła epidemia cholery, gdyż – poza ochotnikami – nie służyli oni w armii powstańczej.

Straty w społeczności żydowskiej nie rozkładały się jednak równomiernie w poszczególnych obwodach. Liczby wyglądają następująco: przasnyski – 527, ostrołęcki – 106, pułtuski – 848, łomżyński – 1293. Procentowo powyższe dane prezentują się tak: przasnyski – 8,3 proc., ostrołęcki – 1,5 proc., pułtuski – 7,1 proc., łomżyński – 7,7 proc. W obwodzie ostrołęckim zauważyć możemy znacząco mniejsze straty niż w przypadku przasnyskiego, pułtuskiego i łomżyńskiego, w których odsetek ten nie różni się znacząco od siebie. Trudno znaleźć wytłumaczenie takiego stanu rzeczy. Nie odnajdujemy w przebiegu powstania niczego,

co tłumaczyłoby tak znaczną różnicę obwodu ostrołęckiego w stosunku do pozostałych zasygnalizowanych obwodów.

Straty ludnościowe wśród chrześcijan w poszczególnych obwodach kształtowały się następująco: przasnyski – 3771, ostrołęcki – 3709, pułtuski – 5135, łomżyński – 6614. Aby uzyskać pełniejszy obraz sytuacji, trzeba także przyjrzeć się temu, jaki odsetek przedpowstaniowej populacji stanowiły podane wyżej liczby. W przypadku omawianych obwodów pod względem procentowym wyglądało to następująco: przasnyski – 5,6 proc., ostrołęcki – 5,4 proc., pułtuski – 7,4 proc., łomżyński – 5,4 proc. Z przytoczonych danych wynika, że co prawda w liczbach bezwzględnych największe straty ludnościowe poniósł obwód łomżyński, lecz procentowo to chrześcijanie obwodu pułtuskiego ucierpieli najbardziej.

Streszczenie

W artykule przedstawiono wpływ powstania listopadowego na demografię Mazowsza Północno-Wschodniego. Wszystkie obwody wchodzące w skład tego obszaru zaliczyły spadek populacji. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy była epidemia cholery przywleczonej na tereny Królestwa Polskiego przez armię rosyjską. Poszczególne obwody zdołały dojść do przedpowstaniowej populacji dopiero w latach 1835–1836.

Summary

This article examines the impact of the November Uprising on the demographics of Northeastern Mazovia. All districts within this region experienced a decline in population. The primary cause was a cholera epidemic brought to the Kingdom of Poland by the Russian army. Individual districts only managed to reach their pre-uprising population levels in 1835–1836.

Słowa kluczowe

Mazowsze, Mazowsze Północno-Wschodnie, powstanie listopadowe, demografia

Keywords

Masovia, North-Eastern Masovia, November Uprising, demography